

A SZEMANTIKA GENERATÍV VAGY INTERPRETATÍV JELLEGÉNEK KÉRDÉSÉHEZ¹

(A Katz—Fodor-féle szemantika kritikai elemzése)

SZABÓ ISTVÁN

(Közlésre érkezett: 1973. december 7.)

Korszakolás esetén a generatív és transzformációs grammatika eddigi, alig 3 évtizedes történetében két szakaszt különböztethetünk meg:² a jelentéstől független, elvont szabályrendszerek és e szabályokkal alkotott struktúrák leírásának korszakát, amely a hatvanas évekig tartott; e korszakot preszemantikusnak is nevezhetnénk; a hatvanas évek elején történtek meg az első kísérletek a jelentéstannak a formalizált nyelvelméletbe való beépítésére, ezért az azóta eltelt időt nevezném második vagy szemantikus korszaknak.

A szemantikának a generatív grammatika szabályrendszerébe történő beépítése kapcsán merült fel a szemantika helyének, azaz interpretatív vagy generatív jellegének kérdése.

E kérdés körül éles viták bontakoztak ki és folynak ma is az interpretatív és a generatív szemantika hívei között.

Dolgozatomban e vitához kapcsolódva, olyan nyelvi tények elemzésére és értelmezésére teszek kísérletet, amelyek közelebb vihetnek bennünket a kérdés megválaszolásához, nevezetesen:

egyes (szinguláris és generalizált) transzformációk jelentéskihatásai;
a transzformációs elv alkalmazhatósága az idiomatikus szerkezetekre, közmondásokra;
generativitás és kompatibilitás;
a deviáns és anomalikus közlések értelmezhetősége;
a képletes beszéd (megszemélyesítés, metafora, metonímia, szimbólum) alkotásának és értelmezésének nyelvi mechanizmusa;

¹ Jelen írás első része egy, a generatív nyelvelmélet jelentéstani kérdéseit tárgyaló nagyobb dolgozatnak. Az utalások a dolgozat kéziratára vonatkoznak.

² A kezdetet nem az ötvenes évek közepétől, hanem az amerikai strukturalizmus Chomskyt közvetlenül megelőző időszakától, Z. Harris és más strukturalisták munkásságától számítom, mivel a címben jelzett kérdés a strukturalisták jelentés-konceptiójára vezethető vissza, mely koncepciót a generatív grammatikusok átvettek.

introlingvisztikai és extralingvisztikai (kognitív) tények szerepe a közlések értelmezésében;
az előfeltételezés (presupposition) mint jelentés-tényező;
a jelentés néhány nyelvtanilag vonatkozása.

A felsorolt tények vizsgálatához viszont ki kell térnünk — ha vázlatosan is — a vita kiindulópontja, az interpretatív szemantika releváns tételeire.

I. Az interpretatív szemantika fogalma

1. Az elmélet keletkezése

a 60-as évek elejére esik. Katz és Fodor (1963)³, Katz és Postal (1964), Chomsky (1965)⁴, Katz (1966) dolgozta ki a rendszert és alkalmazta a nyelv jelentéstani tényeinek elemzésére. [A vita gyökerei azonban Bloomfield (1933) munkásságáig nyúlnak vissza, aki a jelentést a nyelvészet vizsgálati körén kívül helyezte.]

Az interpretatív szemantikusok azt hirdetik, hogy ők az adott nyelvet beszélők nyelvi kompetenciájának modellálását végzik. Ebből következik, hogy nem hagyhatják figyelmen kívül a jelentéstant (hisz a kompetenciának része a közlés jelentéstani értelmezése is), de a szemantikának másodlagos, interpretatív szerepet szánnak.⁵

2. Mit és hogyan interpretál a szemantika.

A kérdés a generatív-transzformációs grammatika sarkalatos tételeit érinti. Eszerint a grammatika bázisa a kategóriális komponens, amely a kategóriák és alkategóriák leírásán kívül újraírási szabályokat, azaz a mondat generálásának szabályait tartalmazza. Az újraírási szabályoknak a kategóriákra való alkalmazása hozza létre a közlés szintaktikai vázát, az elemek értelmi egymásra vonatkoztatását, e váz strukturális leírását: a preterminális láncot. A bázis 2. eleme a lexikon, amely a morfémák (szók és toldalékok) grammatikai és szemantikai jellemzését és a preterminális láncba való bevezetésének szabályait tartalmazza. A morfémáknak a preterminális sor megfelelő kategória szimbólummal jelölt helyére való bevezetése kötelező transzformáció. E transzformáció alakítja ki a közlés mélystruktúráját, hozza létre a terminális sort, az elemi mondatot, azaz az alany-állítmány(-tárgy) szerkezetű kijelentő-állító-aktív mondatot. A bázis kategóriális komponensének elemei, az alapvető szintaktikai és morfológiai fogalmak:

³ Az idézetek az 1965-ben (L. KF, 1965) újrakiadott tanulmányból származnak.

⁴ Az e műben lefektetett elveket nevezzük standard elméletnek.

⁵ Ez és KF egyéb tételei tulajdonképpen a strukturalista-disztribucionista P. Ziff (1960) tételeinek továbbfejlesztése. Ziff többször hangsúlyozza, hogy szemantikailag csak a grammatikailag helyes közlés interpretálható; a szemantikai interpretáció is Ziff disztribúciós jelentéseméletére vezethető vissza. Ziff azonban KF-nél jobban figyelembe veszi a nyelven kívüli tények szerepét a nyelvi tények elemzésében, amikor rámutat, hogy a közlés bizonyos nyelven kívüli feltételek figyelembevételével tanulmányozható.

S, NP, VP, N, V, Det(erminer), Ad(jective), Adv(erb) stb. Újrairási szabályok legáltalánosabb formában:

$$X \longrightarrow Y,$$

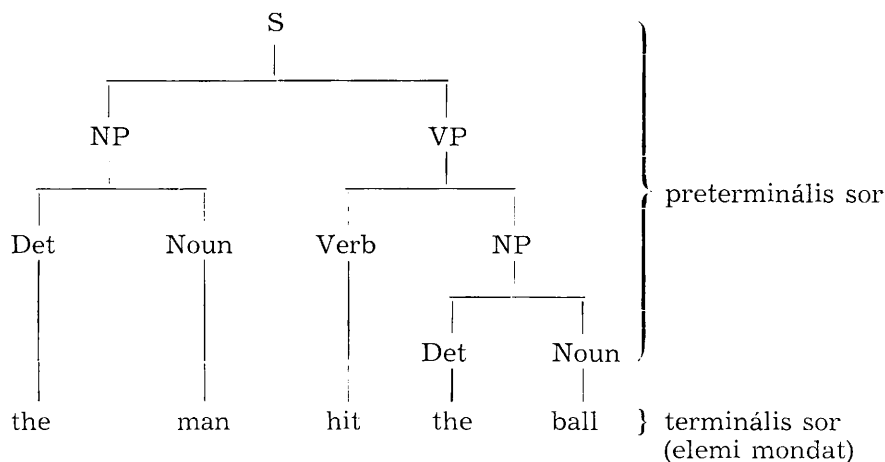
konkrétabb formában:

$$S \longrightarrow NP + VP,$$

$$NP \longrightarrow Det + N,$$

$$VP \longrightarrow V + NP$$

E szabályok alkalmazásának eredménye (outputja): az alapsztemma, vagyis az alapvető viszonyokat jelölő szerkezetrajz (underlying phrase-marker) és a preterminális sor; az alapsztemma egyben az adott közlés mélystruktúrája. A lexikai egységeknek a megfelelő kategória szimbólum helyére történő bevezetése után megkapjuk az elemi mondatot, amely a szemantikai interpretáció után a szinguláris transzformáció inputja:

1. ábra

A közlés terminális sora minden szintaktikai és szemantikai elemet és vonatkozást tartalmaz; a szinguláris és generalizált transzformáció ezeket az elemi vonatkozásokat, jelentés-tartalmakat nem változtatja meg, nem módosítja; viszont eltakarhatja, elhomályosíthatja, az eredeti grammatikai összefüggéseket.

Eszerint:

(1) John loves his wife.

és

(2) His wife is loved by John⁶

teljesen azonos jelentésű lenne. Jelentésazonosság és jólformáltság szempontjából e közlések elemzésére lentebb II.1-ben, II.4-ben visszatérek.

⁶ 'János szereti a feleségét.'
'X feleségét szereti János.'

A Chomsky- és Katz—Fodor-féle elmélet szerint tehát⁷ [a továbbiakban: KF, amelyen a Katz és Fodor által közösen írt dolgozatot (1963), illetve Katz által a későbbi írásokban is (1966), (1970) fejtegetett, (1963)-éval lényegében azonos gondolatmenetet értek] a szemantika a bázis által generált mélystruktúrára épülő mondatot interpretálja.

Ezek után vizsgáljuk meg, miként történik a szemantikai interpretáció.

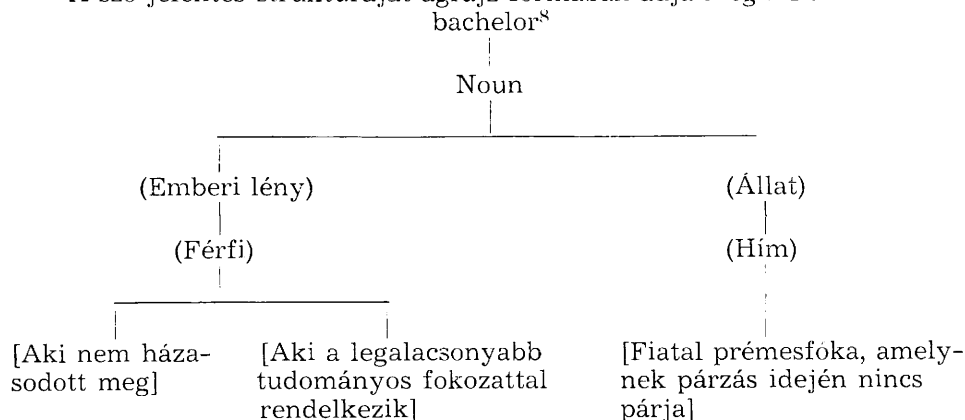
Tehát a bázis által generált mélystruktúra a lexikai elemek bevezetése után a szemantikai komponensnek adja át „termékét” (output), az adott elemi mondatot, amely a szemantikai értelmezés tárgya lesz (input). A szemantikai értelmezés KF szerint a következőket végzi: feltünteti a szemantikai többértelműséget, illetve a szókapcsolat (közvetlen összetevők) szintjén egyértelműsít, jelöli a deviáns és anomalikus szerkezeteket, felismeri a szinonim szerkezeteket és a közlések parafrázisát végzi.

A szemantikai interpretáció apparátusa: a szemantikai jegyek és megkülönböztető ismérvek (semantic markers, semantic distinguishers), a projekciós szabályok (projection rules) és szelekciós korlátozások (selection restrictions).

A szemantikai jegyek és megkülönböztető ismérvek tulajdonképpen a hagyományos szómeghatározás módosított változata. KF-nél, mint az értelmező szótárakban, a fogalom körülírásának eszközei, velük a jelentés elemi összetevőit nevezzük meg, jelentésviszonyokat fejezünk ki.

A szemantikai jegyek és ismérvek segítségével bontjuk az adott jelentést annak atomisztikus fogalmi összetevőire, segítségükkel határozzuk meg a homonimiát, szinonimiát, poliszémiát, a szemantikai devianciát, anomáliát. (L. még II 3.).

A szó jelentés-struktúráját ágrajz formában adja meg KF:

2. ábra

⁷ Megjegyzendő, hogy az interpretatív szemantikusok közül már csak Katz és néhány más generativista (Jackendoff, Dougherty) képviseli következetesen az interpretatív elvet (Katz, 1970; 1971), Chomsky (1971) sok kérdésben a generatív szemantikusokhoz látszik közeledni.

⁸ A szócikkból vezető első elágazás a grammatikai kategóriát, a többi elágazás a jelentéseket fejezi ki; () a szemantikai jegyeket, [] a megkülönböztető ismérveket tartalmazza. Itt kell megjegyezni, hogy a szintaktikai komponens lexikon része ugyanazt a szerepet tölti be, mint az interpretatív szemantika szótár-része. A szabályok ilyen megkettőzését joggal érte bírálat.

A projekciós szabályok azt fejezik ki és írják le, hogyan amalgamozódnak a közvetlen összetevők jelentései a nagyobb egységekben: a szók jelentése(-i) a szókapcsolatban, a szókapcsolatok jelentése(-i) a mondatban és jön létre ezáltal új összetett jelentés az egyes jelentéselemekből, illetve hogyan interpretálja jelentéstanilag a beszélő (hallgató) a kisebb jelentéstanai egységek (szók, szókapcsolatok) jelentése alapján a nagyobb egységeket (mondatot).

Ebben az értelemben a szemantikai szabályok is újraírási szabályok KF-nél: a véges számú szabályrendszer végtelen számú műveletet irányít. KF itt azt is hangsúlyozza, hogy a szemantikai szabályok is a nyelvi kompetencia modelljeként foghatók fel.⁹ A szelekciós korlátozások a jelentés-értelmezés azon esete, amikor az adott morfémalánc (azaz szók) elemei jelentésének (jelentéseinek) a szemantikai jegyek és megkülönböztető ismérvek segítségével történő egymásra vonatkoztatása közben a projekciós szabályok a kompatibilitás törvényei szerint az egyazon csomópont által uralt elemek jelentését (jelentéseit) derivált jelentésben egyesítve, megakadályozzák azon elemek (jelentések) derivált jelentésben való egyesítését, amely elemek (jelentések) a kompatibilitási szabályokat nem elégítik ki, azaz a projekciós szabályok szelektálják, korlátozzák az egyesítendő jelentések körét: egyes derivált jelentéseket átengednek a szelekció szűrőjén, másokat nem.

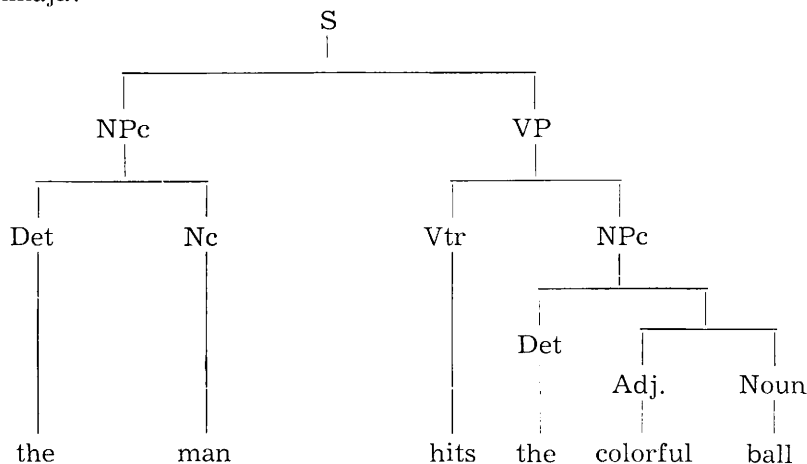
A kompatibilitás azt jelenti, hogy valamely, általában állítmányként használt lexéma (ige, melléknév, főnév) adott jelentésének szemantikai jegye vagy megkülönböztető ismérve előfeltétele a másik lexéma adott jelentésével való egyesítésnek, vagyis az egyesítendő lexémák jelentéselei között van egy, amely kielégíti a másik elem (állítmány, illetve főszó) szelekciós szabályát:

A „társalog” különböző szemantikai jegyei közül az (+ Emberi lény) szelekciós korlátozás a hozzá kapcsolható névszók számára: csak azok a névszók szintagmatizálódhatnak a „társalog” igével, amelyek jegyei között szerepel az (+ Emberi lény). (Persze ez a szabály csak a nemképletes beszédre érvényes.)

⁹ Chomskynál (1957) még a jelentés nem a kompetencia, hanem a performancia része.

KF következő példáján mutatható be a szemantikai apparátus működése:

(3) 'The man hits the colorful ball'.¹⁰
ennek sztemmája:

3. ábra

A terminális sor egyazon csomópontba tartozó lexikai elemeit, illetve az elemek jelentését egyesítjük, ha az adott elemek szemantikai jegyeik és ismérveik alapján kompatibilisek. Pl. VP-ben egyesül 'hits' + 'the' + 'colorful' + 'ball' jelentése. Az egyesítés eredménye az új jelentés-elem (amalgám). Ha a grammatikailag összekapcsolt lexikai elemek adott jelentése valamely szemantikai jegy folytán a másik elemmel nem kompatibilis, akkor a jelentések amalgamációját a szemantikai interpretáció blokkolja, illetve a nem-kompatibilis elemeket tartalmazó közlést szemantikailag anomalikusnak, devivánsnak minősíti, a deviáns olvasatot kiszűri.

Kezdjük (3) szemantikai interpretációját 'colorful' + 'ball' egyesítésével.

'Colorful' jelentései:

- a) 'colorful' → Adj (+ Szín) [+ ellentétes, élénk színek egyvelege] <(+ Fizikai tárgy)> versus <(+ Társasági rendezvény)>.¹¹
- b) 'colorful' → Adj (+ Értékelő-minősítő) [+ aminek atmoszférája, hangulata, egyéni színe van] <(+ Esztétikus tárgy)> versus <(+ Társasági rendezvény)>.

A 'ball' jelentései:

- a) 'ball' → N concr. (+ Társasági rendezvény) (+ Nagy összejövetel) [+ tánc céljára].
- b) 'ball' → N concr. (+ Fizikai tárgy) [+ gömb alakú].

¹⁰ 'Az ember elrúgja/elüti a színes labdát.'

¹¹ <()> = az adott jelentés szelekciós korlátozása.

- c) "ball" → N concr. (+ Fizikai tárgy) [+ szilárd, hadi célokra használt tárgy, ágyúgolyó].

'colorful' (a) jelentése 'ball' (a), (b), (c), jelentésével egyesülhet új összetett jelentést alkotva; azonban 'colorful' (b) jelentése csak 'ball' (a) jelentésével egyesülhet; 'ball' (b), (c) jelentésével való egyesülést megakadályozza 'colorful' (b) (+ Értékelő-minősítő) ismervé; ez az ismervé tehát 'colorful' szelekciós korlátozása 'ball' (b), (c) jelentésével szemben. Az egyesítés ugyanis szemantikailag anomalikus jelentéskombinációt eredményezne: ★¹² 'sajátos, egyéni hangulatú, atmoszférájú labda'; 'hits' továbbbszűkíti 'colorful ball' jelentéseit, mivel az utóbbi szelekciós korlátozása <(+ Fizikai tárgy)>, ezért tárgya csak valamilyen fizikai dolog, tárgy lehet, vagyis 'colorful ball'.

- a) színes, tarka, kerek tárgy;
- b) szép, ízléses, kerek tárgy;
- c) színpompás, nagy összejövétel (bál),

jelentései közül a 'hits' csak (a)- és (b)-vel kompatibilis, (c)-vel való egyesítését kizárja <(+ Fizikai tárgy)> ismervé.

Más példák:

- (4) 'Az udvarról elvontatták a darut'.

'daru' többértelműsége ellenére a mondat egyértelmű, mert 'elvontat' szelekciós korlátozása <(+ Súlyos, nagyméretű tárgy)>.

- (5) 'A villanszerelő becsavarta a körtét'.

egyértelmű, mert becsavar szelekciós korlátozása <(+ Csavarmenettel rendelkező tárgy, gyártmány)>.

KF szerint így, lentől felfelé, lépésről lépésre haladva egyesítjük a lexikai sor minden, egyazon csomópont által uralt elemét, míg el nem jutunk a legfelső csomóponthoz, a mondathoz. A közlés szemantikai interpretációja S által uralt legfelső csomópontnál befejeződik.

A szemantikai interpretáció, illetve a projekciós szabály működésének leírása KF-nél a fenténél sokkal részletesebb. Én csupán a dolgozat további gondolatmenete szempontjából leglényegesebb mozzanatokat ragadtam ki a szabályleírásból. KF-nél a fentebb illusztrált projekciós szabály mellett, amely a jelző és jelzett szó jelentésének amalgamálasát végzi és R₁ szabályként szerepel, még 3 szabályleírást találunk: R₂ Det + N, R₃ VP + NP, vagyis az állítmány és tárgy jelentésének egyesítése, R₄ NP + VP + NP jelentésének egyesítése.

Ezek után szögezi le KF a vita kiindulópontjaként szolgáló tételét. A fent vázolt szemantikai interpretációt I. típusú projekciós szabálynak nevezi, hangsúlyozva, hogy ez az elemi mondatok (kernel) interpretációját végző eljárás, és itt fogalmazza meg a generatív szemantikusok által vitatott tételt:

¹² * = a közlés grammatikailag vagy szemantikailag helytelen.

„... , a great many of transformations (perhaps all) produce structures that are identical in meaning to the sentences out of which the transform was built. In such cases the semantic interpretation of the transformationally constructed sentences must be identical to the semantic interpretation(s) of the source sentence(s).”¹³ (KF, 1965: 514. old.) (Kiemelés tőlem. — Sz. I.)

KF példája:

(5) 'The man eats cakes.'¹⁴

T_{\rightarrow}^{pass} 'Cakes are eaten by the man.'

A generatív szemantikusok a passzív transzformációt idézik és használják fel egyéb tények mellett a kernel és a transzforma szemantikai jelentéskülönbségének bizonyítására. Gondolatmenetük elemzése előtt azonban az interpretatív elméleten belül kell szemügyre vennünk KF néhány tételét, szembesítenünk azokat egymással, illetve KF által is elemzett egyes nyelvi tényekkel.

Mielőtt azonban az elmélet részletes elemzésébe kezdenénk, fel kell vetnünk a kérdést: időszerű-e Katz bírálata ma, hisz (KF, 1963) megjelenése óta Katz álláspontja némely kérdésben módosult. Ezért vázoljuk röviden az elmélet történetét, illetve Katznak az utóbbi időben megjelent írásai alapján vizsgáljuk meg, változtak-e alapvetően nézetei.

Katz és Fodor már (1936)-ban, közvetlenül a fentebb idézett rész után (KF, 1965: 514—515. old.) kétségét fejezi ki az iránt, hogy minden transzforma esetén megoldható lenne a közlés szemantikai interpretációja az I. projekciós szabállyal. Mivel a nyelvi tények ellentmondanak Chomsky (1957) azon eredeti tételének, hogy a bázis kategóriális komponense kijelentő-állító-cselekvő szerkezeteket generál, és e szerkezetekre épül az állító-kijelentő-cselekvő kernel, amelyből nem-kötelező transzformációk útján a tagadó, kérdő, felszólító, passzív szerkezetű közléseket alkotunk az alapmondat jelentésének megváltoztatása nélkül, Katz és Postal (1964) a következőképpen módosította az elméletet: a bázis passzív, tagadó, kérdő, felszólító alapstruktúrákat is generál, és kötelező transzformációval ezekből származtatják a kérdő, tagadó, felszólító, passzív mondatokat. Ez esetben az állító-jelentő-aktív és kérdő stb. szerkezetű megfelelője közti jelentéskülönbség már az alapsztemmában feltűnethető, illetve abból levezethető. A szerzők e kérdés elemzésének szánják (1964) egy teljes fejezetét. (1963)-hoz viszonyítva új lépés még a generalizált transzformációval származtatott közlések értelmezésének leírása, illetve a II. projekciós szabályok bevezetése.

A nyelvreírás 3 egymástól elkülönített szintjét (szintaktikai komponens, illetve annak frázisstruktúra szabályai és transzformációs szabályai; a szemantikai interpretáció és fonetikai reprezentáció) és ezáltal a

¹³ „... , sok transzformáció, talán mind, olyan mondato(ka)t hoz létre, amely(ek) jelentése azonos azon mondat(ok) jelentésével, amely(ek)ből a transzforma létrejött. Ilyen esetben a transzformációval létrehozott mondat szemantikai interpretációja azonos a forrásmondat(ok) szemantikai interpretációjával.”

¹⁴ 'A férfi süteményt eszik.'

mélyszerkezet és a felszíni szerkezet elvét, azt, hogy a közlésalkotás szabályai kizárólag formális szabályok és a szemantika e formális szabályokkal létrehozott szerkezeteket értelmezi, s a felszíni szerkezet semmilyen új jelentéselemet nem visz a közlésbe, hanem annak csupán a fonológiai komponens általi realizálása — e tételeket Katz változtatás nélkül fejtegeti és értelmezi az utóbbi években megjelent írásaiban is.

Az alább idézendő passzusokból kiderül, hogy Katz eredeti tételeit ma is érvényesnek tartja. Indokolt tehát a kérdés: Alkalmazhatók-e e tételek a természetes nyelvre, milyen értelemben és milyen módosítással? A kérdés részletezése előtt ebben a fejezetben csak utalok annak 3 vonatkozására: a közlés jelentése és hangtani megformálása közti összefüggésre; a grammatikai szerkezet és a jelentéstartalom összefüggésére; végül pedig arra, hogy Katz szemantikai interpretatív apparátusa (projekciós szabályok, szelekciós korlátozások stb.) alkalmazható-e a természetes nyelv olyan jelentéstényeire, mint a képletes beszéd.

A közlés fizikai (artikulációs) megvalósítása a fonológia tartományában történik. Katznál pedig a fonológiai komponens a szintaktikai szabályok közlésalkotó és a szemantikai szabályok közlésinterpretáló funkciója után lép működésbe, vagyis a fonológiai komponens a felszíni szerkezetet hozza létre, és ennél fogva nincs szerepe a jelentéstartalom felépítésében.

Ez a nyelvi jelek szimbólum jellegéből következik, és általában igaz, de a közlés hangtani realizálása bizonyos esetekben és bizonyos értelemben nem közömbös a jelentés szempontjából. A hangutánzó szók esetén a jelentés és a hangjel között közvetlen kapcsolat van. A közlés jelentése és hangtani realizálása közti kapcsolatnak másik (az adott probléma szempontjából az előbbinél fontosabb) esete a téma-réma (topic-comment) és az emfatikus hangsúly összefüggése. A téma-réma (vagyis a közlésnek a jelhelyzetből ismert, illetve új információt tartalmazó elemének) kifejezésére a nyelv fonetikai (szupraszegmentális) eszközt használ: emfatikus hangsúlyt. Ez pedig implicit jelentéselemek (előfeltételezettség) kifejezésére teszi képessé a nyelvet. A kérdés a Prágai Iskola képviselőinek elemzése alapján jól ismert. A jelenséget a magyar nyelv és más nyelvek vonatkozásában Dezső László (1967) tanulmányozta. Itt azért térek ki rá mégis, mert azon nyelvi tények közé tartozik, amelyek leírására Katz (1964)-ben módosított jelentéstana sem alkalmas.

Chomsky (1971) számos olyan példát elemez, ahol a jelentés az emfatikus hangsúly függvénye.

'It isn't in his *study* that John writes poetry.'

ahol '*study*' a közlésnek emfatikus hangsúllyal kiemelt eleme (comment), ezért a közlés implicit jelentései:

- a) John verseket ír.
- b) John nem a dolgozószobájában írja a verseket.
- c) Valaki azt állította, hogy John a dolgozószobájában írja verseit.

Katz és Postal a tagadó, kérdő stb. közlés és annak állító-kijelentő-cselekvő megfelelője közti jelentéskülönbséget a két közlés mélyszerkezete közti különbség eredőjeként magyarázza. De egyazon állító-kijelentő-

cselekvő közlésnek is más-más jelentése lesz, attól függően, hogy mi a közlés commentje, illetve ezzel összefüggésben, mely szó van fókuszban, (ami egyes nyelvekben szórend-változással is jár):

'A hallgató *megírta* a dolgozatot.'

'A *hallgató* írta meg a dolgozatot.'

'A *dolgozatot* írta meg a hallgató.'

Katz és Postal (1964: 96. old.) is megemlíti a jelenséget az olyan példák kapcsán, mint

'She *did* sleep, didn't she.'

ahol '*did*' fókuszban van, és ezért a közlés egy kételkedő

'Lehet, hogy N nem aludt'

vagy tagadó értelmű

'N nem aludt.'

kontextust implikál. Katz azonban ezt következtetés nélkül hagyja. Idézzük itt fel az interpretatív szemantika-elmélet néhány főbb tételét Katz megfogalmazásában. A mélyszerkezetről:

I. „K is the full input to the transformational component...”

II. „K is the full input to the semantic component of the grammar (i. e., the members of K give the syntactic information required for a compositional semantic interpretation of sentences).”

III. *The semantic component is an interpretative system that operates on phrase markers independently generated by the syntactic component to assign them compositional semantic interpretation.*”¹⁵ (Katz, 1970: 221—222. old.) (Kiemelés tőlem. — Sz. I.)

A fonológiai komponensről:

IV. „T-marker (i. e., the superficial or final derived phrase markers) are the full input to the phonological component of the grammar (i. e., the syntactic information required for the phonological interpretation of a sentence is given by its superficial phrase marker).”¹⁶ (i. m. 228. old.)

I. azon tétel újrafogalmazása, mely szerint a bázis által generált pre-terminális sor (alapsztemma) a transzformációs komponens inputja.

¹⁵ I. „K (a bázis által generált alapsztemma — Sz. I.) a transzformációs komponens teljes inputja...”

II. „K a grammatika szemantikai komponensének teljes inputja [azaz K tagjai (a frázisstruktúra vagy alapsztemma csomópontjait uraló kategória-szimbólumok — Sz. I.)] adják a mondat kompozicionális (a mondatnál kisebb egységekből, szókból, szintagmákból felépített — Sz. I.) szemantikai interpretációjához a szintaktikai információt.”

III. „A szemantikai komponens interpretatív rendszer, amely a *szintaktikai komponens által önállóan generált frázisstruktúra* alapján végzi a utóbbiak kompozicionális szemantikai interpretációját.”

¹⁶ „A T-szerkezetleírás (azaz a felszíni szerkezet váza — Sz. I.) a grammatika fonológiai komponensének teljes inputja (azaz a mondat fonológiai interpretációjához szükséges információt a felszíni szerkezetleírás adja.)”

II. és III. a szematika interpretatív jellegének újrafogalmazása, és azt jelenti: 1. A közlés szerkezeti felépítése tisztán grammatikai kategóriák függvénye; 2. A közlés elemei közti jelentéstani összefüggésnek, a közlés jelentéstani értelmezésének alapja kizárólag az alapsztemmában adott információ. *II. és III. egyben tagadása annak, hogy a közlés grammatikai struktúrájának kialakításában bármilyen szemantikai információ szerepet játszik.* IV-ben azt hangsúlyozza Katz, hogy a közlés hangtani megformálása (artikulációs megvalósítása) az előbbi három műveletre (a közlés szerkezeti vázának kialakítása, jelentéstani értelmezése, a felszíni struktúra kialakítása) épül, azok végrehajtása után indul meg. Ez azt jelenti, hogy a fonológiai komponensnek semmilyen szerepe nincs a közlés jelentéstani oldalának kialakításában.

Ugyanezeket a gondolatokat találjuk szinte változatlan formában Katz egy közelmúltban megjelent másik művében is:

„The underlying phrase markers in a syntactic description form the input to the semantic component, which assigns to each a semantic interpretation; the superficial phrase marker in a syntactic description forms the input to phonological component, which assigns it a phonetic interpretation.”¹⁷

(Katz, 1971: 54. old.)

I. és II. a beszéd folyamat mechanikus, komputer szemléletű modellje. A valóságos beszédtevékenység leírásaként csak akkor fogadható el, ha a beszédtevékenység pszichológiai vizsgálata e modellt igazolja. Erről részletesebben I 3-ban lesz szó. II., III. nem veszi figyelembe azokat az egyre nagyobb számban felszínre kerülő tényeket, amelyek azt bizonyítják, hogy egyes jelentéstani okok messzemenően meghatározzák a közlés grammatikai szerkezetét. A dolgozat II 1., 2., 4. részében több ilyen jelentéstani tény elemzésére kerül sor.

IV-nek (amint láttuk) ellentmond az, hogy a nyelv szupraszegmentális eszközei (amelyeket pedig a fonológiai szinthez sorol a nyelvtudomány) fontos jelentéstények kifejezői. Ennek számos példáját idézi Chomsky (1971: 197—206. old.).

Nem változtatott Katz (1963) óta a szemantikai apparátus leírásán, sem pedig ezen apparátus működésének leírásán (szemantikai jegyek és ismérvek, szinonímia, homonímia; projekciós szabályok, szelekciós korlátozások). Holott ezen apparátus és működése tekintetében is vannak vitatható pontok. Katznál nincs szó például a képletes beszéd alkotásának vagy értelmezésének nyelvi mechanizmusáról. A szólások, közmondások sem szerepelnek vizsgálódási körében. Az utóbbi kérdésekhez a dolgozat II 2., III 1—5. részében szólok hozzá. Itt csupán két példát idézek annak illusztrálásaképpen, hogy KF-nek a szemantikai apparátusra vonatkozó eredeti tételei változtatás nélkül kerültek át Katz későbbi írásaiba.

¹⁷ „A szintaktikai szabáyleírás szerint a mélyszerkezet a szemantikai komponens inputja, az utóbbi az előbbi szemantikailag értelmezi; e szintaktikai szabáyleírásban a felszíni szerkezet a fonológiai komponens inputja; a fonológiai komponens pedig a felszíni szerkezetet fonetikailag interpretálja.”

A szemantikailag anomalikus közlést Katz a projekciós szabályokkal, illetve a szelekciós korlátozás szabályaival írja le. KF-nél e szabályt a következő képlet fejezi ki:

'If $k_1 + k_2 + \dots + k_m = 0$, then S is anomalous' ¹⁸

(KF, 1965: 503. old.)

Ugyanez a tétel Katz későbbi megfogalmazásában:

'A constituent is semantically anomalous just in case the set of readings assigned to it is empty.' ¹⁹

(Katz, 1971: 113. old.)

Ugyanezt mondja Katz (1966: 153—156. old.)-ban is. Itt az anomalikus közlés példaként idézi a következő mondatot:

★ 'It smells itchy.'

A szabály és a vele kapcsolatban idézett példa azért lényeges, mert e szabályban KF a képletes beszéd alkotásának és értelmezésének leírására alkalmas apparátust fogalmazza meg, ugyanakkor azonban Katz az általa kidolgozott jelentéstani rendszert a képletes beszéd leírására a legutóbbi időkig nem alkalmazta.

Nézzük meg ebből a szempontból az idézett példát. A példában a formális szabályok szerint inkompatibilis két elem összekapcsolása ('szaglik' + 'viszketősen'), a közlés anomalikus jellegének oka. De épp az inkompatibilis elemek egymásra vonatkoztatása révén alkottunk plasztikus szóképet:

'valami viszketősen („orrviszkettetően”) szaglik.'

III,1—5-ben látni fogjuk, hogy a nyelvi képalkotás az ehhez hasonló szókapcsolásokat gyakran alkalmazza.

Az eddig grammatikai szinten tanulmányozott sok jelenségről kiderült, hogy szemantikai-nyelvlogikai szinten történő leírásuk sokkal egzaktabb. Pl. a több azonos mondatrészt tartalmazó közléseket a generatív grammatikusok generalizált transzformációból származtatják.²⁰ Igaz, hogy

'Jóska és Pista korcsolyázik'

levezethető

'Jóska korcsolyázik' + 'Pista korcsolyázik' ²¹

-ból, de

'Jóska és Pista barátkozik'

¹⁸ 'Ha $k_1 + k_2 + \dots + k_m = 0$, a közlés anomalikus.' (Ahol k_1, k_2 stb. = az adott lexikai egységek.)

¹⁹ 'Valamely összetevő (szókapcsolat vagy mondat — Sz. I.) akkor anomalikus, ha a neki tulajdonított olvasatok halmaza üres halmaz.'

²⁰ Chomsky (1966 b) a generalizált transzformáció törlését, illetve a bázis szabályrendszerébe való beépítését javasolja, de a kérdés jelentéstani megközelítésére csak az utóbbi időben történtek lépések.

²¹ A grammatika azonban olyan kategóriákkal már nem rendelkezik, amelyek meg tudnák különböztetni e közlés kétértelműségét abban a tekintetben, hogy a) Pista és Jóska külön-külön, vagy b) együtt korcsolyázik. A szemantika viszont rendelkezik ilyen egyértelműsítő eszközökkel (L. II/4.)

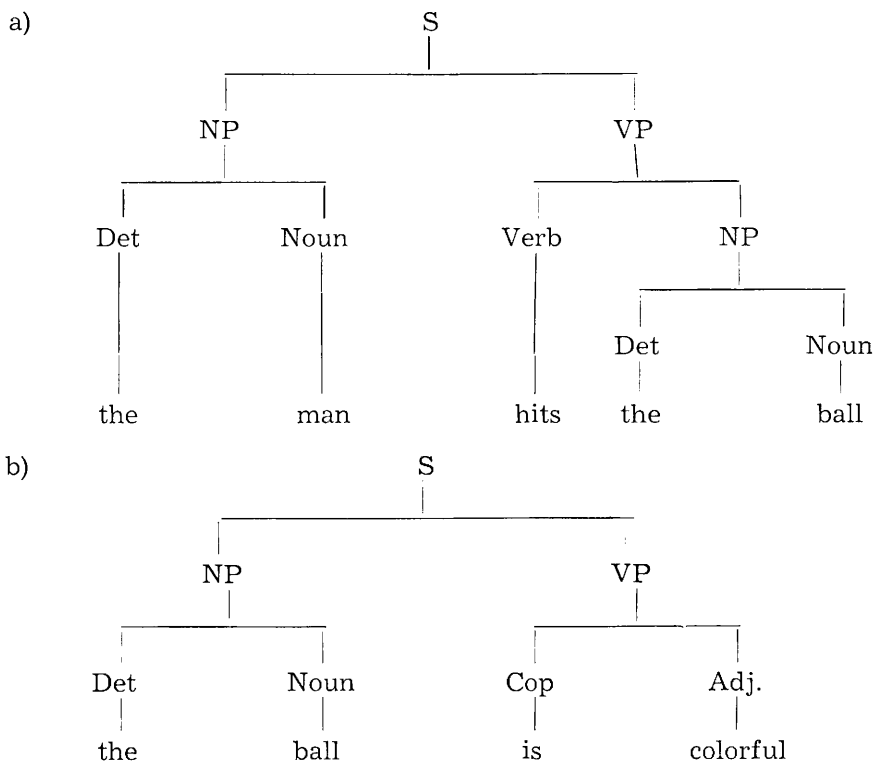
már nem származtatható két egymástól izolált elemi közlésből, mivel 'barátkozik' inherens szemantikai jelentése legalább két alanyt feltételez, akik egymás vonatkozásában végzik az adott cselekvést.

Az ehhez hasonló tények ismét csak nehezen egyeztethetők össze Katznak a szemantika interpretatív jellegéről szóló elvével. A kérdés II/4-ben kerül szóba.

A Katz és Fodor által kidolgozott rendszer főbb tételeit az utóbbi időben közzétett írásai tanúsága szerint Katz változatlanul érvényesnek tartja annak ellenére, hogy az újabb nyelvészeti kutatások több olyan tényre irányították a figyelmet, amelyek vonatkozásában Katz tételei csak korlátozott mértékben érvényesek, illetve nem érvényesek. Ez indokolja az elmélet kritikai értelmezését, néhány tételének egymással és egyes nyelvi tényekkel való szembesítését.

3. Tételek és tények KF rendszerében.

KF fentebb vázlatosan ismertetett rendszere tehát, az I. sz. projekciós szabályok az elemi mondatok szemantikai interpretációját végzik. (5) valóban elemi mondat, de (3) ('The man hits the colorful ball') nem elemi mondat, hanem generalizált transzformáció eredménye, azaz két alapsztemma egy sztemmára való leképzése: $a + b$.

4. ábra

Nem elemi mondat a KF által ugyanazon összefüggésben elemzett, az ellentmondásos közlés példájaként idézett

(6) ★ 'My spinster aunt is an infant.'²²

sem. KF az I. sz. projekciós szabályoknak a különböző szókapcsolatokra való alkalmazását illusztráló leírás közben nem veszi figyelembe, hogy a jelző (qualifier) és a főszó (head) projekciós szabályának leírását illusztráló mondat nem elemi mondat, mivel a jelző egy másik elemi ítéletből származik.

Igaz, hogy vannak nem állítmányi eredetű jelzők ('a heavy smoker', 'an early riser', 'the late President'), de a tulajdonságjelzőt tartalmazó közlés (a fenti is) a generatív grammatika szerint generalizált transzformáció eredménye. (3) és (6) csak akkor fogadható el mint elemi mondat, ha a jelzőre vonatkozó megszorítást feloldjuk a kernel fogalmának meghatározásánál. Katz (1971)-ben épp a jelzőt tartalmazó közlést elemzi, mint egynél több elemi mondatot tartalmazó felszíni struktúrát. (I. m. 47—50. old.: 'Invisible God created the visible world'. A példa egyébként a Port-Royal Grammatikából származik.)

KF koncepciója más szempontból is ellentmondásos. Egyrészt hangsúlyozza, hogy a többértelmű közlés egyértelműsítésénél figyelembe kell venni a nagyobb szövegösszefüggést (setting):

„... the setting is the linguistic context in which the utterance occurs: the written or spoken discourse of which the utterance is a part.”²³ (KF, 1965: 488. old.)

(Igaz, KF gyakorlatilag csak a szintagma és a mondat szintjén értelmezi a szövegösszefüggést.)

Nem veszi vizsgált figyelembe, hogy ugyanez vonatkozik a szemantikailag deviáns és anomalikus közlésekre is. E jelenséget mindenütt a szövegösszefüggéstől függetlenül elemzi. Holott

(6) ★ 'My spinster aunt is an infant.'

(7) ★ 'The pain weighs 3 pounds.'²⁴

értelmezéséhez ugyanúgy a szövegösszefüggés (esetleg az adott szituáció) adja meg a kulcsot, mint a többértelmű

(8) 'The bill is large.'²⁵

(9) 'He follows Marx.'²⁶

egyértelműsítéséhez. (Az idézett példák KF-től származnak.) A szövegösszefüggés jelentéskihatásai hangsúlyozzák Kiefer Ferenc (1966) és maga Chomsky (1965) is, amikor rámutat, hogy az anomalikus

(10) ★ 'John frightened sincerity.'²⁷

szövegösszefüggésben nem anomalikus.

(11) 'It is nonsense to speak of frightening sincerity.'²⁸

²² ★ 'Idős hajadon nagynéném csecsemő.'

²³ „... a szöveggörnyezet az a nyelvi kontextus, amelyben a közlés előfordul: olyan leírt, vagy kimondott szöveg, amelynek része az adott mondat.

²⁴ ★ 'A fájdalom 3 fontot nyom.'

²⁵ 'A számla (vagy csőr) nagy.'

²⁶ 'N Marx követője.' vagy: 'Marx után megy' (nem képletesen).

²⁷ ★ 'John megijesztette az őszinteséget.'

²⁸ 'Értelmetlenség azt mondani, hogy John megijesztette az őszinteséget.'

Később Katz (1966) is módosítja álláspontját, és megjegyzi, hogy az adott mondat olvasatnélkülisége szükséges, de nem elégséges feltétele a szemantikailag anomalikus közlésnek.

KF példái:

(12) ★ 'He smells itchy.'²⁹

anomalikus,

(13) 'We would think is queer if someone were to say that he smells itchy.'³⁰

nem anomalikus.

E jelenséget azonban sem Chomsky, sem KF behatóbban nem elemzi. Két kérdés merül fel (10)– (13)-mal kapcsolatban:

a) miért nem anomalikus az anomalikus tagmondatot vagy szókapcsolatot tartalmazó közlés?

b) nem éppen anomalikus jellegénél fogva lehet-e valamilyen „szöveg mögötti”, metaforikus értelme valamilyen stílusrétegben, valamilyen szituációban (12)-nek.

(b)-hez lentebb visszatérek (III.1–4); (a)-val kapcsolatos véleményem:

Valamely szókapcsolat vagy közlés azért anomalikus, mert tartalma szerint ellentétben van azon valóságrész természetével, amelyre vonatkozik, pontosabban az adott denotátum objektív természetével ellentétes ítéletet fejez ki; 'fájdalom' szó denotátuma nem anyagi tárgy, hanem érzet, tehát nincs súlya; '3 fontot nyom', mint ítélet ezért nem vonatkozhat e denotátumra. (Metaforikus közlés esetén persze más a helyzet.) Ez a közlés tehát anomalikus lesz, akár szövegösszefüggésben, akár izoláltan értelmezzük. Hogy a tágabb szövegösszefüggés, amelynek az adott közlés tagmondata, mégsem anomalikus, annak logikai oka van: a szemantikailag anomalikus közlésre vonatkozó logikai ítélet minősíti az adott rendellenességet, azaz megállapítja, hogy az adott ítélet értelmetlen vagy ellentmondásos. Grammatikailag az anomalikus ítélet ítéletjellege megszűnik, s az az általánosabb ítélet tárgya lesz. Ez történik (13) esetében. Hogy az anomalikus részítéletet tartalmazó szövegösszefüggés maga anomalikus lesz vagy sem, az az anomalikus ítéletre vonatkozó pozitív vagy negatív ítélettől, végső soron pedig attól függ, hogy ez a szövegösszefüggés mint közlés helyesen tükrözi-e a valóságot, vagy annak ellentmondó állítást fejez ki.

(14) ★ 'Azt állítani, hogy a fájdalom 3 fontot nyom, helyes' esetére gondolok szemben (13)-mal.

Ez azt bizonyítja, hogy a jelentések és jelentéselemek (szemantikai jegyek) egymásra vonatkoztatása egyben ítéletek egymásra vonatkoztatását, egyiknek a másik általi minősítését is jelenti. A szemantikai helyesség tehát nemcsak nyelvi, hanem logikai kérdés is.

McCawley (1968) azonban olyan példát is idéz, ahol a főmondat

²⁹ ★ 'X-nek viszketős szaga van.'

³⁰ 'Furcsának tartanánk, ha valaki azt mondaná, hogy X-nek viszketős szaga van.'

expressis verbis nem tartalmazza a beágyazott anomalikus közlés minősítését, és az egész közlés mégsem anomalikus.

(15) 'John said that the rock had diabetes.'³¹

Nézetem szerint ennek magyarázata az, hogy a mondás, közlés jelentésű ígét tartalmazó főmondat állítmánya mintegy felfüggeszti az idézet valóságértékét, az idéző személy mintegy elhatárolja magát az adott állítástól, annak valóságértékéért a felelősséget az állítás eredeti megfogalmazójára hárítja. Az ilyen közléstípus tehát az anomalikus elem ellenére azért nem anomalikus, mert az adott tágabb kontextusban az eredeti ítéletnek csökkent valóságértéket tulajdonítunk vagy valóságértékétől eltekintünk. II 4-ben bizonyos jelentéstani tényekkel kapcsolatban a (15)-höz hasonló jelenségekhez visszatérek. Itt előljáróban csak azt jegyezzük meg, hogy (15) jólformáltsága nemcsak a kontextus, hanem egyben jelentéstani tények függvénye is: (15) a 'bebizonyít' ígével anomalikus lenne.

Mind Chomsky, mind Katz többször hangsúlyozza, hogy rendszere az anyanyelvűek nyelvi képességeit modellálja. Kompetencia-elméletük a rendszer egyik axiómája, ezért mindketten figyelemre méltó kísérletet tesznek a nyelvi kompetencia általuk kidolgozott értelmezésének filozófiai megalapozására is³² (Chomsky, 1966, 1968; Katz, 1966, 1971.) Eszerint szabályrendszerük a beszédalkotás és értelmezés azon mechanizmusának leírása, amely az anyanyelvű személy tudatában közlésalkotás és értelmezés közben ténylegesen lezajlik:

„... possession of human language is associated with a specific type of mental organization, not simply a higher degree of intelligence ... Today there is no better or more promising way to explore the essential and distinctive properties of human intelligence than through the detailed investigation of the structure of this unique human possession ... , if *empirically adequate generative grammars can be constructed and the universal principles that govern their structure and organization determined then this will be an important contribution to human psychology.*”³³ (Chomsky, 1966: 62. old.)

(Kiemelés tőlem. — Sz. I.)

³¹ 'John azt mondta, hogy a szikla cukorbetegségben szenved.'

³² Nem feladatom a tárgyalt irányzat számos filozófiai vonatkozásának taglálása, bár e vonatkozások vizsgálata sok igen tanulságos következtetéshez vezetne. Az irányzat filozófiai értékelését, a körülötte máris folyó filozófiai vitákat maga Chomsky és Katz indította el (l. fenti hivatkozásokat), amikor a velünkszületett eszmék tételezésével vitatható filozófiai állítást építettek be elméletükbe. A filozófiai vitát illetően csak utalnék a The Journal of Philosophy (volume LXIV, No 2, February, 1967) írásaira (W. V. Quine, N. L. Wilson, H. Hiz és mások) és Zvegincev (1972) cikkére.

³³ „Az emberi nyelv, mint képesség a szellemi folyamatok organizációjának specifikus típusával áll kapcsolatban, és nem egyszerűen magasabb fokú tudati szintet jelent. Ma nincs jobb és célravezetőbb módja az emberi tudat lényeges és specifikus vonásainak tanulmányozására, mint ezen egyedülálló emberi adomány (a nyelv — Sz. I.) részletes tanulmányozása.

Ha empirikusan adekvát (az ember nyelvi képességét helyesen modelláló — Sz. I.) generatív grammatikát sikerül létrehozni és sikerül meghatározni azon egyetemes elveket, amelyek a generatív grammatikák szerkezetét és rendszerét meghatározzák, ez komoly hozzájárulás lesz az emberi lélek tanához.”

Másutt még egyértelműbben fogalmazza meg Chomsky a gondolatot: „*A Grammar is an account of competence. It describes and attempts to account for the ability of a speaker to understand an arbitrary sentence of his language and to produce an appropriate sentence on a given occasion. ... grammar aims to discover and exhibit the mechanisms that make this achievement possible.*”^{34,35}

(Chomsky, 1966: 3. old.) (Kiemelés tőlem. — Sz. I.)

Az idézetekből két fontos mozzanatot emelek ki:

- a) a grammatikai szabályrendszer Chomsky értelmezése szerint a beszéd *pszichikai mechanizmusát igyekszik rekonstruálni*;
- b) e pszichikai-értelmi mechanizmus az ember beszédképessége, amelynek két oldala van: a közlésalkotás és közlésfelfogás a kommunikációs folyamat beszélő-hallgató dichotómiájának megfelelően.

Chomsky fentebb idézett utalása arra, hogy a lélektan felhasználhatja a nyelvtudomány eredményeit, a két tudomány közti együttműködés egyik oldalára vonatkozik. Nyilvánvaló azonban, hogy ez az együttműködés csak akkor lehet eredményes, ha a generatív nyelvészet is figyelembe veszi a maga modelljének megalkotásánál a nyelvlélektan által vizsgált releváns tényeket. Ha például a beszédmechanizmust leíró modelleként fogjuk fel a transzformációs elvet, akkor ez azt jelenti: feltételezzük, hogy a beszélő először elemi közléseket alkot, majd ezekből hozza létre transzformációval az egyéb közléstípusokat. A transzformációs elv lélektani realitását végső soron a nyelvlélektan hivatott eldönteni.

A nyelvpszichológusok vizsgálatai azonban eddig nem igazolták egyértelműen a transzformációs modellt. Miller (1962), Miller és McKean (1964) kísérletei a transzformációk lélektani tényét látszanak alátámasztani; de Iljaszov (1968) és Leontyev (1968) Miller és McKean adatait nem tekinti a transzformációs modell lélektani realitása melletti perdöntő bizonyítéknak, mivel Millerék kísérleteinek egzsáksága több ponton is kérdéses.

Slobin (1966) kísérletei sem támasztják alá egyértelműen a transzformációs elvet. [A kérdéssel kapcsolatos érveket és ellenérveket elemzi Leontyev (1967), Szabó István (1972) is.]

Carroll (1965) elméleti szinten kérdőjelezi meg Chomsky rendszerét rámutatva, hogy bizonyos közléstípusok esetében valószínűtlen a transzformáció (pl. az ún. nem-mondat jellegű közlések — nonsentential ex-

³⁴ „A grammatika a kompetenciáról ad számot. Leírja és kísérletet tesz, hogy megmagyarázza a beszélőnek azon képességét, hogy bármely közlést megért anyanyelvén, illetve megfelelő közlést alkot az adott szituációban. ... a grammatika arra törekszik, hogy feltárja és bemutassa azon mechanizmusokat, amelyek e teljesítményt lehetővé teszik.”

³⁵ A generatív grammatikusok eltúlozzák az ember szövegmegértő képességét, amikor (mint fentebb is) azt állítják, hogy képes bármilyen, az anyanyelvén közölt mondat jelentésének felfogására. Figyelmen kívül hagyják, hogy a megértés sokszor nemcsak nyelvi kérdés, hanem a valóságról szerzett ismeretek szerteágazó rendszerének kérdése, esetleg szaktudományos képzettség eredménye. Erről bárkit meggyőzhet az, ha pl. a témával kapcsolatos alapismeretek nélkül meg akarja érteni a generativisták szaknyelvét.

pressions — esetében: 'Igen'. 'Nem'. 'Hogy vagy?', 'Köszönöm'. stb.); más (mondatszerű) közlések esetében pedig bizonyítatlan (Miller kísérletét Carrol sem fogadja el bizonyítékként):

„There is little reason to suppose that the speaker formulates the utterance as a kernel and then transforms it. The actual unit of selection may ... be a construction already transformed.”³⁶

(Carroll, 1965: 50. old.)

Chomsky (1966b) Carroll bírálatát azzal utasítja el, hogy ha a nyelvlélektani kísérletek nem támasztják alá a transzformációs modellt, ez a nyelvlélektani kutatás elégtelenségének bizonyítéka.

Saját, szerény eszközökkel végrehajtott kísérleteim eredményei (kéziratban) sem támasztják alá az eredeti transzformációs elvet.³⁷ Azonban mégsem mondhatjuk, hogy a transzformációs elv akár eredeti, akár módosított formájában nélkülöz minden beszédlélektani megalapozottságot. Miller és McKean kétségbe vont hitelű kísérletei mellett más kutatók kísérleti eredményei a transzformációs elv lélektani realitását látszanak alátámasztani. Gough (1965) pl. kimutatta, hogy a hallgató rövidebb idő alatt fogja fel az aktív szerkezetű közlést, mint a passzív szerkezetűt. Rjabova és Štern (1968) az afáziás betegek beszédtevékenységének vizsgálata alapján kimutatta, hogy az efferens motorikus afáziában szenvedők a közlést csak alany-állítmány, esetleg alany-állítmány-tárgy fokáig tudták tagolni, és minden egyéb nyelvi relációt e leegyszerűsített formára redukálnak. A dinamikus afáziában szenvedőknél a közlés lineáris tagolásának képessége az előbbieknél is csökkentebb és az alany-állítmány

³⁶ „Kevés okunk van annak feltételezésére, hogy a beszélő megalkotja a kernelt és azután transzformálja. A ténylegesen megválasztott közlésforma inkább már eredetileg transzformált egység.”

³⁷ A három formában végrehajtott kísérletsorozat egyikében sincs lényeges különbség az elemi mondatok és transzformák alkotására fordított idő paramétereiben. Mivel e dolgozatnak nem feladata a transzformációs elv nyelvlélektani értékelése, ezért itt csak az egyik kísérletet írom le dióhéjban.

5 kísérleti személy (ezután ksz) ismert angol szokat tartalmazó szósorból állító-cselekvő (ACS), tagadó-cselekvő (TCS), állító-szenvedő (ÁSZ), tagadó-szenvedő (TSZ) mondatokat alkotott, tetszés szerinti sorrendben.

Az egyes mondattípusok alkotására fordított idő (másodpercekben):

Mondattípus	Időráfordítás ksz-enként				
	1. ksz	2. ksz	3. ksz	4. ksz	5. ksz
ACS	20	5,2	4,8	14,8	13
TCS	10	5,4	1,3	7	14
ÁSZ	15	10,25	1,5	7,5	16,2
TSZ	15	4,01	1,3	8,2	19,6

Ha a közlésalkotás az eredeti transzformációs elv szerint történne, az elemi (ACS) mondatok alkotására fordított idő lenne a legrövidebb, a kettős transzformációval alkotott közlésre (TSZ) fordított időegység lenne a legnagyobb. Amint a táblázatból kiderül, az 5. ksz. kivételével (aki esetleg olvasott a kísérlet előtt a generatív nyelvmeletről, s ennek folytán sejtette a kísérlettel szembeni „elvárást”) az egyes mondattípusok időparaméterei nincsenek arányban e szerkezetek bonyolultsági fokával.

relációt sem képesek kifejezni, ezért beszédük főként klisészerű elemekből (mutatószók, indulatszók, módosítószók) áll. Ez azt látszik bizonyítani, hogy a normális ember beszédképességének alapvető formája az alany-állítmány-tárgy, azaz NP + VP + NP struktúra alkotása, illetve e struktúrákból összetettebb struktúrák létrehozása. Jellemző, hogy egyik afáziás típus sem képes partícipiumos szerkezetek használatára.

A generatív és transzformációs elv lélektani realitásának kérdése azonban nemcsak ebből a szempontból lényeges, hanem a közlésalkotás fázisainak sorrendje szempontjából is. Katz szerint e fázisok sorrendje: grammatikai struktúra létrehozása, ennek szemantikai interpretációja, s végül fonetikai reprezentációja. Ez pedig nemcsak nyelvélektanilag nem bizonyított, hanem logikailag is ellentmondásosnak látszik. Vizsgáljuk tovább KF gondolatmenetét.

Chomskyéhoz hasonló gondolatokat találunk Katznál is arra vonatkozólag, hogy generatív modelljük a nyelvi kompetencia leírása:

*„The semantic theory interprets underlying phrases in terms of meaning. We may thus regard the development of a model of semantic component as taking up the explanation of a speaker's ability to pronounce and understand indefinitely many new sentences at the point where the models of the syntactic and phonological components leave off. The semantic component contains rules that provide meaning for every sentence generated by the syntactic component. These rules explicate an ability to interpret infinitely many sentences. This hypothesis is that the process by which a speaker interprets each of the infinitely many sentences is a compositional process in which the meaning of any syntactically compound constituent of a sentence is obtained as a function of the meanings of the parts of the constituent. These rules must first assign semantic representations to the syntactically elementary constituents of a sentence ... then assign semantic representations to the constituents at the next higher level on the basis of them, and by applications of these rules ... produce further derived semantic representations for all higher level constituents until they produce ones for the whole sentence.”*³⁸ (Katz, 1966: 152—153. old.) (Kiemelések tőlem — Sz. I.)

³⁸ „A szemantika-elmélet az alapsztemmát értelmezi a jelentés szempontjából. Ily módon a szemantikai komponenst úgy tekinthetjük, mint olyan modellt, amely megmagyarázza a beszélő azon képességét, hogy számtalan mondatot alkot és ért meg; e modell a szintaktikai és fonológiai komponens utáni folyamatot írja le. A szemantikai komponens tartalmazza azokat a szabályokat, amelyek biztosítják minden, a szintaktikai komponens által generált mondat jelentés-értelmezését. E szabályok írják le azon képességet, amely számtalan sok mondat interpretálását biztosítja. Itt ismét azzal a feladattal állunk szemben, hogy megfogalmazzuk azon hipotézist, miszerint egy végtelenül sok termék előállítására képes véges mechanizmussal van dolgunk. E hipotézis szerint az a művelet, amelynek során a beszélő értelmezi a végtelenül sok mondatot, a mondat alapelemeit figyelembe vevő és az összetett szintaktikai egységek jelentését ezen alapelemekből felépítő művelet. E szabályok szerint a mondat elemi összetevőinek jelentését értelmezzük először, ezután a következő magasabb szint összetevőit az előbbiek alapján, majd a következő szint elemeit, végül eljutunk az egész mondat jelentésének értelmezéséhez.”

A hosszú passzust nemcsak azért idéztem, mert Chomsky nyelvelméletének a szemantikára történő alkalmazását fogalmazza meg benne Katz, hanem azért is, hogy a gondolatmenet néhány részét közelebbről megvizsgáljam.

Ezek:

- a) saját jelentéseméletét Katz is a nyelvi képesség, tehát a beszéd lélektani-értelmi mechanizmusa modelljének tekinti;
- b) e modell leírása a beszélőben és hallgatóban lejátszódó közlésalkotó és értelmező mechanizmusnak;
- c) *a közlés értelmi interpretációja annak létrejötte után indul meg;*
- d) az értelmezés a legkisebb értelmi egységtől, a szótól halad a szókapcsolaton át a mondat értelmezéséhez és zárul az utóbbival;
- e) a beszélő által alkotott és értelmezett mondatok száma végtelenül nagy;
- f) a végtelenül nagyszámú közlés alkotását és értelmezését e szabályok rekurzív jellege biztosítja.

Valamely modellnek akkor van tudományos értéke, ha a modellált valóságreszt megközelítő helyességgel rekonstruálja. (Fentebb láttuk, hogy a nyelvélektan nem igazolja egyértelműen Chomsky és KF modelljét.) Ellenkező esetben a modell nem több, mint tudományos hipotézis. Chomsky nem is tekintette másnak az általa kidolgozott elméletet. Mind ő, mind sok más generativista, figyelembe véve a tudományterület új eredményeit, sok tekintetben módosította az elméletet. Katz ezzel szemben a legutóbbi évekig megmaradt eredeti álláspontjánál. (Vö. Katz, 1970, 1971.) Katz szerint a beszélő és hallgató az általa (Katz által) leírt módon interpretálja szemantikailag a közlést. Eszerint a beszélő először megalkotja a közlést (kialakítja annak szintaktikai vázát, azaz létrehozza a preterminális sort, bevezeti a lexikai egységeket a szintaktikai váz megfelelő pontjaiba), majd az így létrehozott közlést lépésről lépésre, a szótól a szókapcsolatok felé, a szókapcsolat(ok)tól a mondat felé haladva interpretálja szemantikailag: megállapítja, hogy az szemantikailag helyes, többértelmű vagy egyértelmű, deviáns vagy kontradiktórikus. A közlésalkotás tehát két fázisra oszlik: az első fázisban a tudat mechanikusan létrehozza a közlést, a második fázisban ugyanaz a tudat megvizsgálja, elemzi, értékeli, helyesnek vagy helytelennek minősíti, elfogadja vagy elveti saját produktumát. Ez a paradoxon Katz gondolatmenetének a, b, c, pontjából következik.

Az ellentmondás oka: a szerző nem veszi figyelembe azt a tényt, hogy a figyelem időnkénti lankadásától eltekintve, amikor valóban mechanikus a beszéd, a közlésalkotás általában aktív tudatműködés mellett megy végbe és nem csak a kész közlés interpretálásához lép működésbe; azt sem veszi figyelembe Katz, hogy a figyelemlankadás következtében létrehozott szemantikailag anomalikuss közlés mellett a beszélő szándékosan is alkothat „anomalikuss” közlést (ilyen a képletes beszéd). Az ellentmondás KF rendszerén belül nem oldható fel. Ha ugyanis a fenti következtetést elvetjük, akkor valamilyen tudaton kívüli principiumot ke-

a közlésalkotás szabályainak hordozójaként feltételeznünk, ami szintén képtelenség. A nyelvi szabályrendszerek és azok működése az emberi agy terméke és funkciója, amint a gondolkodás általában az agy funkciója. Röviden: a nyelv az emberi tudatban létező, funkcionáló szabályrendszer. Katz ezt sehol sem szögezi le. Ennek következtében az olvasónak úgy tűnhet, mintha a közlést létrehozó szabályrendszer valamilyen, a tudaton kívüli önálló, önfenntartó lényeg lenne. Igaza van Nistnek, aki ezt írta:

„Men, not grammatical rules generate sentences . . .”

és

„In the future, therefore, generative grammar will have to get to know the men if it would fully understand their sentences.”³⁹ (Nist, 1965: 107. old.)

Katz idézett gondolatmenete tehát elfogadhatatlan logikai és filozófiai következtetésekhez vezet. Ez azonban nem azt jelenti, hogy ez a gondolatmenet semmilyen racionális elemet nem tartalmaz. KF rendszere nem fogható fel a beszélő tudatában a közlésalkotás közben végbemenő folyamatok modelljeként.⁴⁰ A *hallgató* általi közlésfelfogás és értelmezés egyes részmozzanataiban azonban e modell szerint mennek végbe. De a közlést felfogó és interpretáló személy tudatműködése nem mindig azzal zárul, ahol és amivel KF szemantikailag interpretatív modellje.

KF modellje csak a szemantikailag helyes közlés tudati interpretációja leírásaként fogható fel, mégpedig a *hallgató* és csak sajátos esetben — pl. fáradtság esetén — a beszélő általi interpretáció megközelítőleg adekvát leírásaként. A szemantikailag deviáns, anomalikus vagy kontradiktórikus közlés tudati elemzése azonban nem zárul azzal, hogy a *hallgató* felismeri az adott közlés deviáns stb. jellegét. Ez a felismerés az elemző folyamatnak csak részmozzanata, amelyen keresztül a közlés mélyebb értelmének felfogása felé haladunk. Nem is lehet másként: 1. A beszélő a tudatosan alkotott „szemantikailag helytelen” közléssel is gondolat tartalmat közöl (az elméletileg beszámíthatatlan beszélő persze más eset, de a nyelvészet a normális ember nyelvi tevékenységét vizsgálja), 2. Ha KF modelljét jelenlegi formájában elfogadnánk, akkor minden képletes értelmű közlést (megszemélyesítés, metafora stb.) az állatmesétől a szimbolikus versig anomalikusnak kellene minősítenünk, és továbbra is le kellene mondanunk e közléstípust létrehozó nyelvi mechanizmus működésének tanulmányozásáról.

Itt azonban már túl kell lépnünk KF rendszere eddigi elemzésének keretét: a rendszer egyes tételeinek egymással való szembesítése s annak jelzése után, hogy a rendszer önmagában is több ellentmondást tar-

³⁹ „A mondatokat nem a grammatikai szabályok, hanem az ember alkotja . . .”

„Ezért a jövőben a generatív grammatikusoknak az embert kell megismerniük, ha az ember mondatait meg akarják érteni.”

⁴⁰ Leontyev (1970) modellje valószínűleg egzaktabb. Az ő leírása azonban nyelvlélektani, és a generativisták hosszú ideig ragaszkodtak a tisztán nyelvészeti leírásokhoz; igaz, az utóbbi időben Chomsky és sok más generativista szakított az eredeti formalizmussal és elemzéseiben a nyelvlélektani, nyelvi tényeket jobban figyelembe veszi.

talmaz és vitatható következtetésekhez vezet, annak Katz által részben módosított vagy ma is érvényesnek tartott tételeit bizonyos nyelvi tényekkel kell szembesítenünk és e tényekből adódó következtetések alapján kell állást foglalnunk a cím tartalmazta kérdésben. Az eredeti, de később módosított tételeknek a nyelvi tényekkel való szembesítése az elmélet evolúciójának hátterét világítja meg; a Katz által ma is hirdetett elveknek a releváns nyelvi tények alapján történő elemzése az elmélet további módosításához nyújthat néhány szempontot. Erre azonban — mivel itt a terjedelmi keretet kimerítettem — másutt kerül sor.

К ВОПРОСУ О ПОРОЖДАЮЩЕМ ИЛИ ИНТЕРПРЕТИРУЮЩЕМ ХАРАКТЕРЕ СЕМАНТИКИ

(Критический анализ семантики Каца — Фодора)

Иштван Сабо

Настоящая статья является первой частью более обширной работы на данную тему. Ссылки в статье относятся к рукописи настоящей работы. В начале статьи дается краткий очерк возникновения интерпретирующей семантики, затем излагаются основные положения обсуждаемого лингвистического направления. Показано на примерах, как функционируют проекционные правила и селекционные ограничения в кацевской семантике. Описаны коротко изменения, внесенные в семантику Кацем и его сторонниками за последние годы. Автор выражает сомнение в применимости положений Каца к некоторым фактам естественного языка в их настоящей форме, а именно: в состоятельности полной независимости грамматической структуры и формы от значения, в состоятельности полной независимости значения от фонстического оформления. В этой связи подчеркивается роль логического ударения в выражении смыслового содержания высказывания. Выдвигается вопрос о приемлемости семантических категорий Каца в области создания и восприятия образной речи.

Указано также на некоторые неточности и противоречия в толковании Кацем механизма порождения речи. Как известно, согласно теории Каца, порождение речи имеет следующие фазы: образование структурного „скелета” высказывания (фразовая структура) и заполнение данной формальной структуры единицами лексикона (словами), затем смысловая интерпретация высказывания, наконец, проведение необязательных трансформаций и реализация поверхностной структуры в фонологическом компоненте. Модели Каца противопоставляется порождающая модель психолингвистов, в том числе модель А. А. Леонтьева, принимающая во внимание психологические закономерности речи в большей мере, чем модель Каца. Дело в том, что если модель Каца считать моделью естественного порождения высказывания говорящим, то выходит, что сознание сначала механически создает высказывание, а на втором этапе проводит семантический анализ порожденного им предложения. Такое толкование порождающего механизма, разумеется, несостоятельно. Однако, если это толкование отбросить, и тогда остается вопрос: где функционирует кацевский порождающий механизм, если не в мозгу говорящего.

В публикуемой здесь статье большинство проблем, указанных выше, лишь затронуты; подробный их анализ проводится в тех частях работы, которые автор собирается опубликовать в дальнейшем.

**ON WHETHER SEMANTICS IS GENERATIVE OR INTERPRETATIVE
(A CRITICAL ANALYSIS OF KATZ AND FODOR'S SEMANTIC THEORY)**

by ISTVÁN SZABÓ

This paper is the first part of a longer treatise on the problem mentioned in the title. References in the paper are to the relevant parts of the treatise. On the first pages of the paper there is a short outline of the origin of interpretative semantics, then there is a thumbnail summary of the basic tenets of the linguistic trend under discussion; the functioning of projection rules and selection restrictions is being exemplified by a number of cases. Some changes in the theory carried out by Katz and his followers during the past years are mentioned briefly. The applicability of some of Katz's tenets in their present form to the natural language is questioned, notably: the claim that grammatical rules and structures are fully independent of meaning; that meaning is fully independent of the phonetical realisation of the utterance. It is emphasised in the latter connection that logical (emphatic) stress plays an important role in expressing and conveying the meaning of an utterance. The question as to whether the semantic theory of Katz can be applied to generating and interpreting figurative speech has also been touched upon. It is pointed out that there are some contradictions in Katz's model of the mechanism of generating sentences. The model of Katz is contrasted with the speech generating model of psycholinguists, A. A. Leontyev's model among those which take into account the psychological aspects of „speech production” more than Katz's model does. As it is well known, Katz posits these phases in „producing” a sentence: first generating the structural „skeleton” (phrase structure or deep structure) of an utterance, then inserting the lexical units into this formal structure and semantic interpretation thereof, and last, carrying out the optional transformations and phonetical realization of the sentence. If this is taken to be the model of actual generating of speech, then it means this: first an utterance is mechanically generated by the speaker; at the second phase the same speaker assigns reading to the utterance made by him. Such an interpretation of „speech production” is, of course, untenable. However, if this interpretation is not accepted, there is still the question: where does the Katzian speech generating mechanism function if not in the brain of the speaker.

Most of the questions outlined above are just touched upon in this part of the paper; they and other problems are analysed at length in the parts under preparation.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- L. Bloomfield*: (1933) *Language*, [New York (N. Y.)].
- J. B. Carroll*: (1965) *Language and Thought*. Englewood Cliffs, New Jersey.
- N. Chomsky*: (1957) *Syntactic Structures*. Mouton & Co., The Hague.
- (1965) *Aspects of the Theory of Syntax*. MIT Press, Cambridge.
- (1966) *Cartesian Linguistics*, N. Y., London.
- (1966b) *Topics in the theory of generative grammar*.
- *Current Trends in Linguistics*, The Hague.
- (1968) *Language and Mind*. N. Y.
- (1971) *Deep structure, surface structure, semantic interpretation*. Semantics, eds. D. D. Steinberg, L. A. Jakobovits. Cambridge.
- Dezső László*: (1967) *Szórend és mondat hangsúly*. Általános nyelvészeti tanulmányok V. Szerk. Telegdi Zsigmond.
- P. B. Gough*: (1965) Grammatical transformations and speed of understanding. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, v. 4, No 2.
- И. Ильясов*: (1968) Эксперимент Джона Миллера по проверке психологической реальности трансформационной модели. Психология грамматики, Москва.
- J. J. Katz—J. A. Fodor*: (1963) *The Structure of a Semantic Theory*. Megjelent J. A. Fodor, J. J. Katz: (1965) *The Structure of Language*. (Englewood Cliffs) c. művében.

- J. J. Katz—P. M. Postal*: (1964) *An Integrated Theory of Linguistic Descriptions*. MIT. Press, Cambridge.
- J. J. Katz*: (1966) *The Philosophy of Language*. N. Y., London.
- (1970) *Generative Semantics vs Interpretative Semantic*. *Foundations of Language*, 6.
- (1971) *The Underlying Reality of Language and Its Philosophical Import*. N. Y., London.
- Kiefer Ferenc*: (1966) *A jelentésemélet formalizálásáról*. *Általános nyelvészeti tanulmányok*. IV., 106—155. Szerk. Telegdi Zsigmond.
- A. A. Леонтьев*: (1967) *Психоллингвистика*, Ленинград.
- (1968) *Психоллингвистическая значимость трансформационной модели*. *Психология грамматики*, Москва.
- (1970) *Некоторые проблемы обучения русскому языку как иностранному*, Москва.
- J. D. McCawley*: (1968) *The Role of Semantics in a Grammar*. *Universals in Linguistic Theory*, eds. E. Bach, R. T. Harms, N. Y., London.
- J. A. Miller*: (1962) *Some Psychological Studies of Grammar*. *American psychologist*, Nov.
- J. A. Miller—K. O. McKean*: (1964) *A chronometric study of some relations between sentences*. *The quarterly Journal of Experimental Psychology*, Vd XVI Part 4, Nov.
- J. Nist*: (1965) *A critique of generative grammar*. *Linguistics*, V. 19.
- T. B. Рябова — А. С. Штерн*: (1968) *К характеристике грамматического структурирования*. *Психология грамматики*, Москва.
- D. I. Slobin*: (1966) *Grammatical Transformations and Sentence Comprehension in Childhood and Adulthood*. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, v. 5. No 3.
- Szabó István*: (1972) *Adalékok a nyelvlélektan történetéhez, eredményeihez és feladataihoz*. *Az Egri Tanárképző Főiskola Tud. Közleményei*, X., szerk.: dr. Köves József.
- P. Ziff*: (1960) *Semantic Analysis*, Ithaca, N. Y.
- В. А. Звегинцев*: (1972) *Борьба между эмпиризмом и рационализмом в современной американской лингвистике*. *Вопросы философии* I, Москва.